

Stanisław TopolewskiORCID: 0000-0001-8268-3754
stanislaw.topolewski@uws.edu.plUniwersytet w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych**Sylwester Strzyżewski**ORCID: 0000-0003-3637-7996
sylwesterstrzyzewski@wp.pl

Mazowiecki Urząd Wojewódzki

Bezpieczeństwo i przetwarzanie dokumentów w Polsce do 1939 r. Zarys problemu

Document Security and Processing in Poland before 1939. Outline of the Problem

DOI: 10.34739/doc.2025.22.01

Streszczenie: Na przestrzeni wieków zarówno forma, rodzaje, wygląd dokumentów, jak i sposoby ich sporządzania oraz dystrybucji ulegały zmianie. Niezmiennie jednak zawsze stanowiły one mechanizm przekazu prawnego, jak również środka dowodowego. Najogólniej rzecz ujmując, dokument regulował – i nadal reguluje – relacje między ludźmi. Dlatego też, ze względu na jego rolę, wagę i znaczenie oraz chęć jego pozyskiwania (w sposób legalny i nielegalny) zawsze starano się zapewnić mu bezpieczeństwo i ochronę poprzez ustanawianie zasad jego wytwarzania, dostępu, dystrybucji i przechowywania. Celem niniejszego materiału jest ukazanie ewolucji dokumentów i sposobów ich ochrony w Polsce od czasów najdawniejszych do wojny w 1939 r.

Słowa kluczowe: dokument, kancelaria, bezpieczeństwo, przetwarzanie

Abstract: Throughout the centuries, both the form, types, and appearance of documents, as well as the methods used for their creation and distribution, have undergone significant changes. However, invariably, documents have always served as instruments conveying legal content and as means of evidence. Broadly speaking, documents have regulated – and continue to regulate – relationships among individuals. Given their crucial role, importance, and significance, as well as the desire to acquire them (by legal or illegal means), efforts have always been made to ensure their security and protection by establishing clear rules concerning their creation, accessibility, distribution, and storage. The aim of this paper is to present the evolution of documents and the methods employed for their protection in Poland, from the earliest times up to the outbreak of the war in 1939.

Keywords: document, chancery, security, processing

Józef Szymański określa dokument jako „każde pisemne oświadczenie posiadające prawnie i kancelaryjnie samodzielny byt, oświadczenie, które służyło powstaniu, udowadnianiu i wykonywaniu określonych uprawnień oraz posiadające pewne określone prawem i kulturą cechy wewnętrzne i zewnętrzne zmieniające się w zależności od czasu i miejsca jego powstania”¹. Na przestrzeni wieków zmieniała się zarówno forma, gatunek i wygląd dokumentu, jak i materiał pisarski, rodzaj środków uwierzytelniających oraz zewnętrzne i wewnętrzne formy sporządzania. Niezmiennie jednak dokument miał moc ustanawiania nowego stanu prawnego, jak również pełnił rolę środka dowodowego. Najogólniej rzecz ujmując, regulował i nadal reguluje relacje między ludźmi.

Duża ilość dokumentów wytwarzanych w instytucjach i otrzymywanych przez nie wymaga systematycznego ich porządkowania i tzw. panowania nad nimi, a co za tym idzie sprawnego przekazywania informacji do komórek wewnętrznych i dystrybuowania ich na zewnątrz. Dlatego już w czasach średniowiecza, gdy zauważono konieczność uporządkowania tej sfery życia, rozpoczęto tworzenie miejsc, w których można było wytworzyć, odnaleźć, zdeponować i zabezpieczyć dokumenty, aby czynić to w sposób umożliwiający dostęp do nich. Zatem już w odległej przeszłości doceniano wagę i znaczenie dokumentów i wszystkie księgi oraz pisma traktowano jako ważne i cenne. Tworzyła się więc naturalna potrzeba zapewnienia im bezpieczeństwa i właściwej ochrony. Bardzo ważnym elementem wpływającym na potrzebę wydzielania i ochronę dokumentów w rosnącej ich masowości była niejednokrotnie tajemnica i poufność, np. ze względu na ochronę interesów państwa. Starano się zatem ograniczać do nich dostęp i zapewnić im ochronę, tworząc kancelarie.

Kancelaria wykształciła się stopniowo z kaplicy (*capella*). Świadczy o tym fakt, że jedynym urzędem obsadzonym wyłącznie przez osoby duchowne, a nie świeckie, była kancelaria. Określenie kancelaria (*cancellaria*) pojawia się w polskich dokumentach i przekazach dopiero w ostatnich latach XIII wieku. Natomiast w testamencie Henryka Głogowczyka w 1298 r. użyto zwrotu *cancellaria regni*. Osobę kanclerza już dawniej określano jako *cancellarius*. Kancelarie (jako miejsce przetwarzania dokumentów) na ziemiach polskich pojawiły się w X wieku, w momencie organizowania władzy (pod rządami króla czy księcia) i tworzenia terytorium państwa, jako części

¹ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2002, s. 443.

składowe urzędów przy dworach. W okresie tym zaczął tworzyć się centralny system zarządzania państwa, który obejmował swoim zasięgiem cały kraj, a w okresie rozbitcia dzielnicowego w latach 1138-1320 poszczególne księstwa. Jak wskazuje Stanisław Nawrocki: „Kancelarie jako części składowe urzędów pojawiły się dopiero, gdy zorganizowało się państwo, a tym samym władza państwowa (książe, król) i terytorialna”².

Podobnie jak to miało miejsce w innych państwach europejskich, w Polsce wykształciła się kancelaria jako urząd kanclerza. Za czas jej pojawienia się można określić koniec XI lub początek XII wieku. Ścisły związek kancelarii z kanclerzem powodował duży wpływ kancelarii monarszej na politykę zagraniczną władcy. Kancelaria władcy stała się zatem centralnym urzędem państwowym mającym znaczne oddziaływanie na bieg spraw państwowych. Kancelaria realizowała zadania notarialno-ingrosatorskie³, uwierzytelniano w niej bowiem dokumenty. Była więc urzędem, do którego należało współdziałanie w zarządzaniu państwem zarówno w relacjach wewnętrznych, jak i kontaktach zagranicznych. Pełniła również funkcję notarialną, czyli redagowania i spisywania, a zwłaszcza uwierzytelniania dokumentacji czynności prawnych i urzędowych⁴.

Istotną reorganizację kancelarii przeprowadzono za panowania Władysława Jagiełły. „Kanclerz Zaklika na czele kancelarii postawił protonotariusza, odtąd bezpośredniego kierownika notariatu królewskiego, zarządzającego notariuszami i pisarzami. Podlegał on kanclerzowi lub podkanclerzemu. Na początku XV w. prawdopodobnie założono księgi kancelaryjne. W czasach Władysława Warneńczyka były prowadzone wspomniane księgi kancelaryjne. Zagięły one podczas pobytu króla na Węgrzech”⁵. W Polsce od XIV pojawił się i obowiązywał przez pięć kolejnych wieków aż do rozbiorów system nazwany „okresem księgi wpisów”. Nazwano go tak, ponieważ nie pojedynczy dokument, ale księga z wpisami była powszechnie stosowana jako sposób dokumentowania czynności służbowych w kancelariach⁶.

Stanowiły one rejestry dokumentów różnego rodzaju, np. księgi rachunkowe czy sądowe, i z czasem stały się one dominującą for-

² S. Nawrocki, *Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku*, Poznań 1998, s. 20.

³ Ingrosator – ten, który wpisuje do ksiąg.

⁴ Ibidem, s. 20.

⁵ Ibidem, s. 41.

⁶ Ibidem, s. 68.

mą kancelaryjną. Władze zaborcze wprowadziły na zagarniętych terytoriach swoje systemy kancelaryjne, nowoczesne, oparte na dokumentowaniu działalności urzędów przez tworzenia akt spraw. Uzupełnieniem dokumentowania załatwianych spraw był od końca XVIII w. stosowany już w administracji pruskiej dziennik podawczy. Jego zadanie i znaczenie polegało na tym, że rejestrowano w nim wszelkie pisma, jakie trafiały do urzędu od wszystkich interesantów, jak też wysyłane z inicjatywy urzędu. W drugiej połowie XVIII wieku wprowadzono nowe formy kancelaryjne i rozpoczął się *okres akt czynności*. Osobno prowadzono protokoły posiedzeń, rejestrowano dokumenty przygotowane do ekspedycji i dokumenty napływające, a stanowiące załączniki. Zaczęto również stosować sygnatury spraw⁷.

Wielkie znaczenie w organizacji państwa miał Kościół katolicki. Dostojnicy kościelni byli wykorzystywani na równi z wielmożami w dyplomacji, wojskowości i administracji. W początkowym okresie polskiej państwowości trudno było oddzielić Kościół od państwa, więc hierarchowie kościelni często wspierali władcę w polityce. Kult chrześcijaństwa otworzył drogę do nowej kultury, obrzędowości dworskiej, pisma czy też innych zorganizowanych form życia przenikających do Polski. Najbardziej zewnętrznym przejawem wpływu kultury zachodniej było pojawienie się budowli murowanych, w szczególności sakralnych oraz siedzib królewskich. Przechowywano w nich różnego rodzaju kosztowności, dzieła sztuki oraz księgi, czego świadectwem są najstarsze utwory hagiograficzne i roczniki polskie. Kaplica książęca, zwana *capella*, była zaczątkiem kancelarii państwowej⁸.

Pierwsze kancelarie przykatedralne czy kancelarie książęce miały swoich opiekunów, zwanych kanclerzami książęcymi lub nadwornymi. Sprawowali oni zarząd nad swoim personelem w osobach: podkanclerza, notariusza, protonotariusza czy pisarza. Obowiązki kanclerza obejmowały opiekę nad pieczęcią książęca, utrzymywanie stałych kontaktów pomiędzy księciem a duchowieństwem, kontaktów politycznych poprzez zajmowanie się wewnętrznymi i zagranicznymi sprawami kraju aż do utrzymania kontaktów z kurią papieską. Kanclerz uczestniczył też w redagowaniu dokumentów i korespondencji książęcej⁹.

⁷ Ibidem, s. 147. Cf. T. Maciejewski, *Historia administracji i myśli administracyjnej. Czasy nowożytne i współczesne (XVI-XX w.)*, Warszawa 2013.

⁸ S. Nawrocki, *Rozwój form...*, s. 15.

⁹ Ibidem, s. 19.

Formy kancelaryjne to nic innego jak różnego rodzaju zmienne w dziejach postaci dokumentacji czynności instytucji życia społecznego. Od schyłku średniowiecza zaczęła się mnożyć dokumentacja pisana, taka jak: zeznania, inwentarze, protokoły, pisma okólne czy rachunki, co stanowiło luźną postać aktu bez samodzielnego waloru prawnego. Akt taki stał się formą utrwalania czynności urzędowej, istniejącą „obok dokumentu”. Termin „akt” z czasem nabral większego znaczenia, wskazując wszelką dokumentację – zwłaszcza pisana, będącą efektem ubocznym działalności instytucji życia społecznego. Wiek XIX przyniósł rozwój kolejnego systemu kancelaryjnego, który na dobre zapanował w formie *akt spraw*. Powszechnie odstąpiono od gromadzenia dokumentów według czynności urzędu, na poczet kompletowania pism w konkretnych sprawach. Skompletowane akta spraw zawierały wszelkie pisma wchodzące i wychodzące oraz występujące w korespondencji załączniki. Tak zebrane dokumenty były najczęściej szyte i stanowiły woluminy, później registry, skoroszyty czy też luźne teczki. Ten system i ta forma kancelaryjna zachowały się po dzień dzisiejszy, zmieniając się nieznacznie tylko dzięki wprowadzaniu nowych technik biurowych¹⁰.

Tak jak w odradzającym się państwie, w obiegu było jednocześnie osiem różnych walut, tak w każdej dziedzinie życia, także stanowiącej przedmiot rozważań, funkcjonowała jednocześnie szkoła niemiecka, rosyjska, austrowęgierska (a w późniejszym okresie także francuska). Z chwilą odzyskania niepodległości w 1918 r. w Polsce nie było jednolitych regulacji prawnych dotyczących organizacji i funkcjonowania przepisów o ochronie informacji niejawnych. Państwo polskie stanęło przed ważnym wyzwaniem w tym zakresie. Na obszarze suwerennej Rzeczypospolitej obowiązywały systemy prawne byłych państw zaborczych. Na początku korzystano z przepisów kodeksów karnych zaborców (po wprowadzeniu pewnych modyfikacji), między innymi: austriackich z 1852 roku, niemieckich z 1871 roku, rosyjskich z 1903 roku¹¹ oraz z przepisów ustawy Rzeszy Niemieckiej z 1914 roku o zdradzie tajemnic wojskowych¹². Do tego początkowo

¹⁰ A. Tomczak, *Rozwój form kancelaryjnych i współczesne rodzaje materiałów archiwalnych*, Poznań 1978, s. 5.

¹¹ S. Hoc, *Ustawa o ochronie informacji niejawnych. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 6.

¹² R. Taradejna, M. Taradejna, *Wybrane zagadnienia ochrony tajemnicy państw i innych tajemnic chroniących interesy państwa i obywateli*, Warszawa 1999, s. 7.

występowały też pewne trudności związane z ograniczoną znajomością języka polskiego przez część urzędników¹³.

We wczesnym okresie organizowania Sił Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej przepisy o ochronie tajemnicy wojskowej nie zostały uregulowane aktem normatywnym. Władze wojskowe wydały natomiast szereg (co prawda dość ogólnych) rozkazów i zarządzeń, które przypominały o obowiązku zachowania tajemnicy służbowej. W tym czasie nie dokonano również podziału korespondencji na jawną i niejawną. Tymczasowy regulamin MSWojsk z roku 1918 nakazywał rejestrację całej korespondencji w jednym dzienniku głównym. Dopiero fakt wydania przez urzędnika MSWojsk osobie prywatnej odpisu pisma zawierającego tajemnicę służbową zwrócił uwagę na niebezpieczną lukę w przepisach biurowych, dających możliwość dostępu do korespondencji osobom nieuprawnionym¹⁴.

W celu wyeliminowania tego typu przypadków w rozkazie dziennym MSWojsk nr 51 z 23 lutego 1919 r. ustalono zasady postępowania z korespondencją tajną, do której zaliczono: sprawy operacyjne, organizacyjne, budżetowe i personalno-oficerskie. Wprowadzono też obowiązek umieszczania na pismach informacji o rodzaju pisma: „tajne” lub „poufne”. Rejestrację korespondencji tajnej powierzono oficerom lub specjalnie dobranym urzędnikom. W przypadku nieprzestrzegania powyższych zasad groziły surowe sankcje sądowe. Dnia 6 maja 1919 r. rozkazem ministra spraw wojskowych wprowadzono pojęcie korespondencji mobilizacyjnej, oznaczanej Mob, która miała być dokumentacją tajną, starannie przechowywaną. Nadal jednak brak było całościowych uregulowań ochrony tajemnicy, jak i również pracy biurowej w wojsku¹⁵. Pierwszym zasadniczym aktem, dotyczącym ochrony tajemnicy, był okólnik nr 623 z 18 września 1919 r. wydany przez MSW w uzgodnieniu z władzami wojskowymi, który zabraniał m.in. „publikowania we wszelkich formach wiadomości: o ustroju, składzie, liczebności wszelkiego rodzaju oddziałów wojskowych, o miejscu i zamianach ich rozlokowania, o zmianach w ich

¹³ J. Lasota, *Bezpieczeństwo w aspekcie tajemnicy państwowej*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2022, nr 19, s. 304.

¹⁴ J.A. Igielski, *Wpływ przepisów o ochronie tajemnicy wojskowej na kształtowanie zasobów akt instytucji wojskowych w latach 1918-1939*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 1973, nr 5, s. 27.

¹⁵ S. Topolewski, *Ochrona informacji niejawnych w Siłach Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej*, Siedlce 2017, s. 26.

organizacji, składzie i liczebności. W miarę upływu lat zasięg problemów objętych tajemnicą rozszerzono¹⁶.

Pewną poprawę zapoczątkowały wprowadzone przepisy służbowe dla Ministerstwa Spraw Wojskowych z 10 grudnia 1919 r.¹⁷, które wprowadziły pojęcia tajemnicy służbowej i państwowej. Tajemnica państwowa obejmować miała sprawy szczególnej wagi, natomiast tajemnicą służbową objęte zostały wszystkie sprawy jeszcze nieogłoszone, a będące w opracowaniu i oczekujące na rozpatrzenie. Dokumenty te dzieliły się na tajne, poufne i jawne, a czasy ochrony ich tajności określać mieli szefowie departamentów i samodzielnych sekcji lub na ich każdorazowe zlecenie – szefowie sekcji albo referenci. Klauzule niejawności miano znosić wtedy, gdy uznano, że jest ona już zbędna. Ważnym było również wprowadzenie z dniem 1 stycznia 1920 r. odrębnych ewidencji dla dokumentów tajnych. Obieg akt tajnych wewnątrz ministerstwa miał się odbywać tylko „z ręki do ręki”, za pokwitowaniem. Dla wysyłanej korespondencji tajnej wprowadzono specjalne czerwone koperty oraz torby dla gońców w celu ich przenoszenia. Dokumenty te należało przechowywać w specjalnych szafach żelaznych. Niedopuszczalne było natomiast dłuższe przechowywanie akt tajnych w biurkach¹⁸.

Chaos wobec braku własnych normatywów wzmagał niedostatek materiałów piśmiennych, ksiąg kancelaryjnych i właściwych druków, nie mówiąc już o najzwyklejszym papierze. Wymuszało to prowadzenie nie tylko oszczędności, ale również stosowania w użytku druków i materiałów obowiązujących i stosowanych przez zaborców¹⁹. Oczywiście, powyższe warunki pracy nie były komfortowe i nastęrczały wiele trudności logistycznych w codziennym funkcjonowaniu obiegu informacji. Bardzo otwarcie o nich mówi treść złożonego meldunku w Dowództwie frontu południowo-wschodniego: „Najgorzej sytuacja wygląda w 2 armii. Sztab 2 armii jest rozdzielony na trzy części: sztab ścisły co kilka dni prznosi się z miejsca na miejsce

¹⁶ L. Gondek, *Działalność Abwehry na terenie Polski 1933-1939*, Warszawa 1971, s. 262.

¹⁷ CAW, Oddz. I Mob. Org. Sztab MSWojsk, sygn. I 300.7.26. *Przepisy służbowe* zostały wprowadzone rozkazem dziennym nr 275 MSWojsk z 12 grudnia 1919 r.

¹⁸ S. Topolewski, *Ochrona informacji...*, s. 26-32.

¹⁹ „Wszystkim oddziałom i Urzędom poleca się zaprowadzenie jak najdalej idących oszczędności papierów i materiałów kancelaryjnych. Należy w miarę możliwości zużywać pozostałe po c. ik. władzach druki, książki itp.” *Dowództwo Wojsk Polskich w Lublinie, Rozkaz nr 5, Lublin, 19.11.1918 r.*, [w:] *Front Wschodni 8 X 1918 – 31 XII 1919. Dokumenty operacyjne. Część I (8 X 1918 – 6 II 1919)*, oprac. G. Nowik, D. Ko-reś, Warszawa 2021, s. 261-264.

i za nim ciągną przewody już to stałe, już to w pośpiechu kablowe. Na tych przewodach ustawiają aparaty Hughesa, które naturalnie, nie mając idealnej linii oraz mechanika, nie pracują. Przy sztabie ścisłym znajduje się por. Lehnart (...). Z nim jest jego adiutant, ale cała kancelaria mieści się w teczce, gdyż na czołowych pozycjach być nie może. Wszystkie akta, personalia, spisy itp. leżą zapakowane w pakach gdzieś przy «sztabie szerszym» (...). We wszystkich tych szefostwach niedomaga kancelaria, brak ścisłych spisów personalnych stanów, schematów, inwentarza etc. Meldunki sytuacyjne są dorywcze i niewyczerpujące. Tłumaczy się to tym, że po pierwsze sami szefowie łączności nie otrzymują dokładnych sprawozdań z dywizji, zaś szefowie dywizyjni nie mają często kancelarii i prowadzą ją na pieńkach w lesie. (...) W piśmie moim (...) prosiłem o dwutygodniową zwłokę do ostatecznego uregulowania spraw kancelaryjnych²⁰.

Należy podkreślić, że praca sztabowa niejednokrotnie odbywała się w warunkach pościgów bądź też ewakuacji, nierzadko bez dostępu do map, łączności i podstawowych urządzeń kancelaryjnych. Skutkowało to koniecznością pisania meldunków i rozkazów odręcznie, a wszelka praca ewidencyjna była w dużej mierze improwizowana. W miarę rozwoju struktur jednostek wojskowych, następowały trudności organizacyjne zarówno z zabezpieczeniem personalnym, jak i materiałowym. Przykładem może być złożony raport z 30 maja 1920 r. Dowództwa Etapów na Ukrainie. Zgodnie z jego treścią „Biuro nie jest należycie zorganizowane, z braku mebli, a także wewnętrzna strona biurowości jest w stadium początkowo-organizacyjnym, gdyż: a) zaczątki z poprzedniego okresu bardzo szczupłe, b) brak sił kancelaryjnych, c) brak książek papieru i materiału. (...) Proszę o przydzielenie do Poster. 3 oficerów i 1 kancelistkę i jednej maszynistki z maszyną²¹”.

Oprócz zdawkowych meldunków, znajdujemy również szersze sprawozdanie, obrazujące nam dzięki temu ówczesną pracę i wyposażenie materiałowe kancelarii: „(...) poszczególne oddziały sztabu pozostają bez jednej maszynistki i bez innych sił manipulacyjnych. Cały sztab Dow. Etapów obsługuje paru podoficerów kancelaryjnych

²⁰ *Meldunek do Pana Pułkownika Jawora Szefa Służby Łączności WP, M.p., 31 VII 1920 r., [w:] Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część I (25 VII – 15 VIII), oprac. M. Tarczyński, Warszawa 2002, s. 556-562.*

²¹ *Raport nr 1. Od dnia 26 do 29 maja 1920 r. Do sekcji defensywy Oddz. II Dowództwa Inspektoratu Etapów na Ukrainie, Dowództwo Etapów na Ukrainie. Oddział II, Winnica, 20.05.1920 r., [w:] Bitwa o Ukrainę 1 I – 24 VII 1920. Dokumenty operacyjne. Część II (12 V – 14 VI 1920), oprac. G. Nowik, J.S. Tym, Warszawa 2020, s. 749-750.*

i kilku ordynansów rekrutów. Dow. Etapów otrzymało zaledwie kilka maszyn do pisania a nie zostało wyposażone w litografię, drukarnię i inne przyrządy do powielania. Aparat «Roneo» i «Schaporoğraf» przekazane Dow. Etapów przez NDWP SŚ. W uznaniu jego ciężkiego położenia są jedynymi urządzeniami do powielania. W sztabie Dow. szer. Dąbrowski jest jedynym kreślarką Dow. Etapów, chociaż etat tymczasowy ułożony przez Nacz. Dow. przewiduje dla samego Oddziału IV – pięciu kreślark. Nabycie tych aparatów oraz odkomenderowanie innego kreślark. da się z łatwością skutecznić w Warszawie, podczas gdy w Winnicy jest niewykonalne – a odesłanie równa się zastanowieniu wszelkiej pracy wewnętrzno-manipulacyjnej²².

Najdokładniejsze zobrazowanie zarówno braków w stanie osobowym, jak również w wymaganym do realizacji zadań kancelaryjnych wyposażeniu materiałowym wykazuje rozkaz wewnętrzny: „2) Braki: a) w personelu: podoficerów kancelaryjnych etatowo – 4 jest rzeczywistych – 1, kreślark. etatowo – 3, jest rzeczywistych –, maszynistki etatowo – 3, jest rzeczywistych –, ordynansów kancelaryjnych etatowo – 4, jest rzeczywistych –, (...)”²³. Reasumując, na 14 etatów pracowała jedna osoba. Nielepiej wyglądał stan posiadanych materiałów kancelaryjnych. Wskazywano brak dwóch maszyn do pisania oraz jednego powielacza z przyborami. Ponadto, treść rozkazu wykazuje całkowity brak przyborów kreślarskich, papieru do pisania na maszynie, zwykłego papieru do pisania i do powielania, ołówków, piór oraz atramentu²⁴. Wiele ze składanych meldunków wskazuje pośród różnego rodzaju materiałów kwatermistrzowskich, m.in. deficyt nafty i przyborów kancelaryjnych.

Dużo informacji świadczących o trudnościach ze znalezieniem pracowników posiadających umiejętności pisania, znajdziemy w meldunkach opisujących sytuację materialną. Wskazują one na „dotkliwy brak pisarzy wykwalifikowanych”²⁵, „dotkliwy brak kwalifikowa-

²² *Nota do Naczelnego Dowództwa Sztab Generalny Główny Kwatermistrz, Dowództwo Etapów na Ukrainie, Winnica, 02.06.1920 r., [w:] Bitwa o Ukrainę 1 I – 24 VII 1920..., s. 914-915.*

²³ *Rozkaz wewnętrzny nr 3 z dnia 3 VI 1920 r. pkt. 2 Organizacja Oddziału III, Dowództwo Etapów WP na Ukrainie, Poczta etapowa nr 201, 03.06.1920 r., [w:] Ibidem, s. 958.*

²⁴ Ibidem.

²⁵ *Meldunek sytuacji materialnej z 29 I 1920 r., Dowództwo Grupy gen. Lasockiego, Głębokie, 29.01.1920 r., [w:] Bitwa na Białorusi 1 I – 26 VII 1920. Dokumenty operacyjne. Część I (1 I – 18 IV 1920), oprac. G. Nowik, J. Kirszak, A. Tuliński [et al.], Warszawa 2021/2022, s. 336.*

nych sił kancelaryjnych”²⁶, „Przy oficerach w sztabie daje się dotkliwie odczuwać brak pisarzy”²⁷ itp. Niedobory kadrowe w zakresie obsługi kancelaryjnej, dobitnie wskazuje meldunek Dowództwa Grupy gen. Żeligowskiego: „Organizując sztab grupy, a nie mając do rozporządzenia żadnych sił kancelaryjnych, d-two grupy obsadziło poszczególne oddziały i referaty z Mińska baonu uzupełnień. (...) Referaty D-twa wykonujące pracę mniej tajną, wykwalifikowawszy wspomnianych żołnierzy, dają sobie radę w prowadzeniu kancelarii, natomiast Oddz. I i III ze względu na brak pewnego elementu znajdują się w położeniu krytycznym. Szefowie wymienionych oddziałów muszą sami wykonywać wszelkie nieomal czynności, wskutek czego pochłonięci są całkowicie sprawami bieżącymi. (...) przedkładając powyższy raport, uprasza się jak najusilniej o przydzielenie do tut. d-twa kilkunastu kancelistów, względnie o zezwolenie na wydzielenie kancelistów z podległych dywizji”²⁸.

Użytkowanie sieci stacji radiotelegraficznych miało istotny wpływ na ilość przypadków złamania zasad bezpieczeństwa tajemnicy wojskowej. Przytoczony poniżej miał związek z nieprawidłowym sposobem prowadzenia korespondencji Telegrafem Hughesa²⁹. W pierwszym przypadku miało miejsce przesłanie depeszy zawierającej informacje operacyjne (poufne), bez zachowania wymaganych środków ostrożności. Spowodowało to odebranie informacji przez urzędnika jako korespondencji zwykłej i przekazaniu do kancelarii przez ordynansa. Sytuacja skutkowałą wydaniem rozkazu określającego ściśle zasady oznaczania i przekazywania informacji. Nieodpowiedzialność i lekko-myślność były powodami przyłapywania żołnierzy na rozmowach na tematy służbowe w miejscach publicznych, a nawet sytuacjach w których dokumenty w postaci rozkazów były gubione poprzez pozostawianie ich w restauracjach, cukierniach itp. Sytuacje takie skutkowałą aresztowaniem winnych³⁰.

²⁶ *Meldunek sytuacji materialnej z 30 I 1920 r., Dowództwo Grupy gen. Lasockiego, Głębokie, 30.01.1920 r., [w:] Ibidem, s. 349.*

²⁷ *Meldunek sytuacji materialnej z 1 II 1920 r., Dowództwo Grupy gen. Lasockiego, Głębokie, 2.02.1920 r., [w:] Ibidem, s. 387.*

²⁸ *Meldunek do Dowództwa Frontu Lit.-Biał. w Wilnie”, Dowództwo Grupy gen. Żeligowskiego, 15.01.1920 r., [w:] Ibidem, s. 182.*

²⁹ Telegraf Hughesa (potocznie zwany juzem) urządzenie służące do przekazywania informacji za pomocą linii telegraficznych. W opisywanym okresie czasu funkcjonowało osiemnaście wojskowych stacji Hughesa.

³⁰ „(...) oficerowie przesiadują godzinami w cukierniach, restauracjach, prowadząc wojskowe rozmowy, nie bacząc na cywilną publiczność, a nawet był taki wypadek, że w cukierniach były znalezione rozkazy, widocznie pozostawione przez niedbalstwo.

Po przejściu w 1921 r. sił zbrojnych na stopę pokojową wydane zostały nowe rozkazy i zarządzenia regulujące ochronę tajemnicy, takie jak: rozkaz szefa Sztabu Generalnego z 14 lutego 1922 r. i rozkaz ministra spraw wojskowych z 14 sierpnia 1922 r., które dotyczyły manipulacji kancelaryjnej, ewidencji i przechowywania akt tajnych. Wydana 18 marca 1926 r. „Instrukcja manipulacyjna dla aktów Mob” przewidywała prowadzenie rejestracji tej kategorii tajnej dokumentacji w osobnym dzienniku podawczym Mob. Warto zwrócić uwagę, że w tym okresie przywiązywano dużą wagę do możliwych zagrożeń ochrony tajemnic wojskowych i innych tajemnic związanych z bezpieczeństwem państwa. Wynikało to z położenia geopolitycznego oraz możliwych zagrożeń zarówno ze wschodu, jak i zachodu. W związku z prowadzeniem wojny z Rosją w pierwszych latach niepodległości, a także po jej zakończeniu w 1921 roku, z uwagi na niejednolite narodowo społeczeństwo, zagrożenie ze strony obcych wywiadów było spotęgowane. Konsekwencją ujawnionych zagrożeń było polecenie szefa Sztabu Generalnego, „(...) polecam praktyczne zastosowanie wyszczególnionych wytycznych, mających na celu ochronę tajemnic wojskowych. (...) Szefowie oddziałów /Dep./ przeprowadzają ścisłą kontrolę pracowników, zwracając szczególną uwagę na szeregowych, urzędników cywilnych, maszynistki, a podejrzanych i niepewnych zwolnią z obowiązków służbowych. Dotyczy to specjalnie personelu obcych narodowości /Rosjanie, Rusini, Niemcy, Żydzi/, których pod żadnymi warunkami w sztabach nie wolno zatrudniać”³¹. Wprowadzono zatem narodowościowe kryterium doboru pracowników do prac z materiałami tajnymi.

Poleceniem szefa Sztabu Generalnego WP zawartym w piśmie nr 16050/II.Inf.C./T.O. z 1924 r., skierowanym do wszystkich Dowódców Okręgów Korpusu, Szefów i pozostałych podwładnych, został wprowadzony bezwzględny nakaz uzyskiwania pisemnej opinii kontrwywiadu o kandydatach do pracy z tajemnicami przed wyznaczeniem ich na stanowiska. Ponadto zobowiązano przełożonych do przekazania kontrwywiadowi materiałów mogących mieć wpływ na ocenę lojalności kandydata, ewentualnie dowodzących jego szkodliwości³².

(...) prowadzenie rozmów bojowych i pozostawienie rozkazów jest zbrodnią”. *Rozkaz, Dowództwo Grupy gen. Listowskiego, Brześć Litewski, 14.04.1919 r.*, [w:] *Front wschodni...*, s. 1295-1296.

³¹ CAW, Oddział II Sz. Generalnego, Ochrona tajemnic wojskowych – zestawienie wykonanej pracy i zarządzenia na przyszłość, sygn. I 303. 4. 2521.

³² CAW, Oddz. II Szt. Gen., sygn. I 303.4.2521.

Na początku 20-lecia międzywojennego uregulowano ochronę informacji stanowiących tajemnicę urzędniczą. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej przewidywała, że „urzędnik zobowiązany jest zachowywać w ścisłej tajemnicy wszystkie sprawy, o których powziął wiadomości dzięki swemu stanowisku służbowemu, o ile sprawy takie wyraźnie uznano za poufne lub gdy utrzymania ich w tajemnicy wymaga dobro publiczne albo inne względy służbowe. Urzędnik powinien zachować tajemnicę wobec każdego, komu nie jest obowiązany donosić o tych sprawach służbowo, o ile przełożona lub bezpośrednio wyższa władza w poszczególnym wypadku nie uwolni go od tego obowiązku”³³. Nakaz zachowania tajemnicy spoczywał na urzędniku w czasie jego czynnej służby, jak też po przejściu w stan spoczynku lub na emeryturę oraz po rozwiązaniu z jakiegokolwiek powodu stosunku służbowego. Urzędnikowi nie wolno było także udzielać poza urzędem informacji o załatwionych sprawach interesantów oraz ich wynikach³⁴.

Pierwszym aktem prawnym, w którym można doszukać się prawnych zasad ochrony informacji niejawnych było Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o karach za szpiegostwo i niektóre inne przestępstwa przeciwko państwu³⁵. „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. w sprawie kodeksu karnego wojskowego określiło natomiast karalność zachowań skierowanych przeciwko bezpieczeństwu państwa. Pierwszym aktem normującym wprost spektrum zagadnień związanych z tajemnicą była Instrukcja w sprawie ochrony tajemnicy służbowej wprowadzona okólnikiem MSW nr 15 z 28 lipca 1931 roku. Zobowiązywała ona przełożonych do powierzania tajemnic osobom posiadającym „stabilizację i mającym jak najlepszą opinię, tak pod względem kwalifikacji służbowych, jak i powagi, wyrobienia, dyskrecji i etyki w życiu prywatnym i służbowym”³⁶. Wskazać należy, że przedmiotową instrukcję polecono wdrożyć w całej administracji podlegającej MSW m.in. w urzędach wojewódzkich oraz Wojewódzkich Sądach Administracyjnych. Najpełniejszy opis organizacji i zasad

³³ Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej, Dz.U. 2022 Nr 21, poz. 164, art. 24.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o karach za szpiegostwo i niektóre inne przestępstwa przeciwko państwu, Dz.U. 1928 Nr 18, poz. 160.

³⁶ CAW, Oddz. II Szt. Gen., *Instrukcja o ochronie tajemnicy wojskowej* O.T.1, sygn. I. 303.4.130.

funkcjonowania ochrony tajemnicy zawierała *Instrukcja o ochronie tajemnicy wojskowej* Ministerstwa Spraw Wojskowych z 1932 r. Rozdział IV *Inne przepisy i instrukcje w zakresie ochrony tajemnicy wojskowej* stanowiły artykuły: ochrona tajemnicy wojskowej w zakresie biurowości, ochrona tajemnicy wojskowej w przemyśle wojennym, ochrona większych ćwiczeń i manewrów. Odpowiedzialność za zorganizowanie i stały nadzór nad przestrzeganiem ochrony tajemnic wojskowych należał do obowiązków dowódcy (szefa, kierownika, komendanta, zarządcy) danej jednostki. Przełożeni, poczynając od dowódcy piechoty dywizyjnej i szefów służb DOK, przy każdej inspekcji w danej jednostce mieli obowiązek sprawdzać również stan ochrony tajemnic wojskowych. W każdej samodzielnej jednostce miała się znajdować *Książka sprawdzeń ochrony tajemnic wojskowych*, którą należało przechowywać jako dokument tajny i przedstawiać każdemu inspekcjonującemu przełożonemu. Ponadto dowódcy Okręgu Korpusu powinni wyznaczać tzw. lotne komisje do sprawdzania stanu ochrony tajemnic wojskowych. Planowanie kontroli należało ustalać w taki sposób, aby każdy oddział (zakład, składnica, szkoła, komenda) znajdujący się na terenie danego okręgu korpusu, był sprawdzony przynajmniej raz w roku³⁷.

W razie ujawnienia tajemnicy wojskowej, zgubienia lub zniszczenia akt mobilizacyjnych, tajnych lub poufnych, należało niezwłocznie wszcząć dochodzenie oraz skierować sprawę do prokuratora wojskowego (oficera sądowego). W przypadku gdy czyn ten nie stanowił przestępstwa i mógł być zakwalifikowany jako wykroczenie dyscyplinarne, sprawcę mógł ukarać przełożony w trybie postępowania dyscyplinarnego. W rozdziale III podkreślono, że całkowitą odpowiedzialność służbową i moralną za właściwy dobór oficerów dopuszczonych do spraw tajnych ponoszą dowódcy, którzy ich na dane stanowisko zaproponowali, oraz ci, którzy ich na dane stanowisko wyznaczyli. Podczas kwalifikacji, poza umiejętnościami i wiedzą służbową, należało brać pod uwagę:

- opinię co najmniej dobrą w ciągu trzech lat poprzedzających wyznaczenie;
- oddanie ideowe służbie wojskowej;
- dokładność i obowiązkowość w pracy;
- zrównoważony tryb życia³⁸.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

Przy wyznaczaniu podoficerów do prac kancelaryjnych należało kierować się tymi samymi przesłankami, co przy wyznaczaniu oficerów do prac tajnych. Na pisarzy, kurierów i gońców w biurach wojskowych można było wyznaczać szeregowców tylko narodowości polskiej, posiadających dobrą opinię i niekaranych, pouczonych przed objęciem funkcji o obowiązkach w zakresie ochrony tajemnic wojskowych. W charakterze pracowników cywilnych wolno było zatrudniać wyłącznie obywateli polskich, których lojalność względem państwa nie budziła wątpliwości. Referaty informacyjne DOK kontrolowały wdrażanie i realizację przepisów instrukcji w codziennym życiu. W tym celu opracowano programy kontroli, które pozwalały na kompleksowe sprawdzanie organizacji i funkcjonowania systemów zabezpieczeń. Kontrolami objęto zarówno jednostki wojskowe, jak i dyrekcje kolejowe oraz urzędy administracji państwowej, w których przechowywano dokumenty mobilizacyjne³⁹.

W październiku 1929 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych wspólnie z resortem sprawiedliwości opracowało wytyczne w sprawie ochrony tajemnic wojskowych, które winny być respektowane przez prasę wojskową. Stwierdzono, że powinno się utajnić posiedzenia komisji budżetowych Sejmu i Senatu RP dotyczące wydatków na cele wojskowe. W zakresie zakupów dla wojska zamierzano uregulować kwestię ogłoszeń w prasie dotyczących przetargów na materiały wojskowe. Ponadto postulowano wprowadzenie przetargów ograniczonych z udziałem określonych firm. Opracowano wykaz tematów (zagadnień), które powinny być objęte zakazem publikowania. Ustalono również, że wszelkie informacje dotyczące zagadnień mobilizacyjnych winny być tajne⁴⁰.

W 1927 r. zapoczątkowano reformę systemu kancelaryjnego, której celem miało być uproszczenie pracy i ograniczenie nadmiernego tworzenia akt. W MSWojsk opracowano projekt przepisów biurowych⁴¹. Z raportu prac przesłanego do Pierwszego Wiceministra Spraw Wojskowych z 29 lipca 1927 r. wynika, że do tego czasu brak było w siłach zbrojnych tego typu regulacji. Jedynym oficjalnym źródłem były *Przepisy służbowe dla Ministerstwa Spraw Wojskowych* wydane w 1919 r., przeznaczone wyłącznie dla centrali, które w praktyce bardzo szybko utraciły swą aktualność. Na niższych szczeblach

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ H. Ćwięk, *Ochrona tajemnic wojskowych w publikacjach prasowych II RP*, „Wojsko i Wychowanie” 1998, nr 2, s. 56.

⁴¹ CBW, nr inw. K16-205002 MG Arch. 205002 1927, *Przepisy biurowe (projekt)*.

panowała dowolność w tym zakresie. Na podstawie powyższego projektu opracowane zostały przepisy „Biurowość w czasie pokoju (Biur – 1)”, które przewidywały podział akt na jawne, poufne i tajne. Bardzo istotne było to, że po raz pierwszy uregulowano zasady prowadzenia całokształtu biurowości wraz z zabezpieczeniem tajemnicy wojskowej dla całości Sił Zbrojnych. Stwierdzono w niej m.in., że bezpieczeństwo przechowywania akt powinno się zapewniać poprzez właściwą organizację i zabezpieczenie pomieszczeń biur, sprawność służb i odpowiednie warunki pracy. W biurach zawsze powinna panować wzorowa czystość i porządek. W każdym biurze powinno być przygotowane pomieszczenie (poczekalnia) dla interesantów, wyposażone w ławy, krzesła i wieszaki. Do sposobów zapewnienia ochrony tajemnicy służbowej w pracach biurowych zaliczano: odpowiedni dobór i zaprzysiężenie pracowników, ścisłe przestrzeganie podziału korespondencji na jawną, poufną i tajną oraz unikanie nadużywania oznaczenia tajne; właściwe zabezpieczanie pomieszczeń biurowych; zwiększoną odpowiedzialność i rygory karne za naruszenie bezpieczeństwa tajemnic wojskowych podczas prac biurowych. Podkreślano, że zachowanie tajemnicy wojskowej jest obowiązkiem moralnym i powinnością wynikającą z honoru żołnierskiego. Odpowiedzialność karną i dyscyplinarną za naruszenie bezpieczeństwa tajemnic służbowych mieli ponosić wszyscy ci, którym były one ze względów służbowych oraz zakresu wykonywanych obowiązków znane, jak również ci, którzy wykonywali określone czynności kancelaryjne. Obowiązek zachowania tajemnicy służbowej obowiązywał również po ustaniu stosunku służbowego⁴².

Klauzulą „tajne” opatrywano te wiadomości, których ujawnienie mogło narazić interesy państwa lub wojska na szkodę. Za czynności związane z wykonaniem, dystrybucją i ochroną pisma tajnego odpowiedzialny był referent (oficer lub urzędnik wojskowy), który czynności z tym związane powinien wykonać osobiście. Sporządzenia czystopisu pisma tajnego referent powinien dokonać osobiście. Wyjątkowo mogła dokonać tego zaprzysiężona osoba z personelu pomocniczego, ale tylko pod jego osobistym nadzorem. Sprawami poufnymi były wiadomości, które ze względu na dyscyplinę wojskową lub interes jednostek wymagały poufnego traktowania. Jeżeli do jednostki wpłynęło pismo bez określonej klauzuli tajności, ale zawierało treści tajne lub poufne, wówczas dowódca podejmował decyzję o na-

⁴² Ibidem.

daniu mu odpowiedniej klauzuli lub też o pozostawieniu go jako jawne. Zewnętrznymi oznakami odróżniającymi pismo tajne lub poufne od innych pism, był skrót „Tj” lub „Pf” oraz pieczęć o treści „Tajne” lub „Poufne”. Wielokrotnie w przepisach podkreślano, że wszelka korespondencja jest zawsze cennym źródłem dla obcego wywiadu. Zatem zabezpieczenie biur i tajności korespondencji powinno być traktowane ze szczególną troską przez wszystkich dowódców i szefów oraz personelu tych biur⁴³.

Korespondencja wojskowa obejmowała wszelkie pisma i wystąpienia służbowe. Ze względu na wzajemny stosunek służbowy osób korespondujących i treść korespondencji, rozróżniano następujące rodzaje pism: rozkazy (zarządzenia), zawiadomienia, meldunki, prośby i raporty (sprawozdania). Jeżeli zachodziła obawa ujawnienia w korespondencji tajemnic wojskowych, wówczas zalecano jej szyfrowanie. Pilność korespondencji oznaczano pieczęcią „Pilne”, odciskaną obok pieczęci „Tajne” lub „Poufne” na pismach niejawnych oraz w prawym górnym rogu pierwszej strony na pismach jawnych. Pismo oznaczone pieczęcią „Pilne” powinno zostać zrealizowane w dniu jego wpływu do biura, jednostki lub instytucji wojskowej. O pilności korespondencji decydował dowódca lub szef jednostek organizacyjnych, aby kancelaria nie nadużywała tego oznaczenia⁴⁴. W okresie funkcjonowania nowych przepisów w latach 1929–1930 zebrano uwagi, wnioski i spostrzeżenia, które stały się podstawą do ich weryfikacji. W roku 1931 ukazała się nowa wersja przepisów *Biur – 1* oraz *„Biurowość władz i instytucji szczebla wyższego (Biur – 2)*. Zasady postępowania z aktami tajnymi regulować miała *Instrukcja o załatwianiu pism tajnych i poufnych* wydana jako załącznik do tych nowych przepisów. Nowością był nakaz ograniczenia zbędnej korespondencji tajnej i załatwiania niektórych spraw drobnych ustnie, osobiście lub telefonicznie. Na podstawie przepisów *Biur – 2* opracowane zostały w roku 1931 i w latach następnych regulaminy biurowe poszczególnych instytucji wojskowych. Niektóre z nich regulowały m.in. sprawy związane z dokumentami tajnymi, uwzględniając charakter pracy i lokalne uwarunkowania. Wiele instytucji wojskowych, oprócz regulaminów biurowych, opracowało własne instrukcje o załatwianiu tajnej korespondencji dostosowując do własnych potrzeb zapisy instrukcji wydanej przez MSWojsk. Postępowanie z dokumentami

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

„Mob” regulowały odrębne przepisy, które przewidywały prowadzenie kancelarii mobilizacyjnych z odrębnym dziennikiem podawczym.

Latem 1931 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oceniło, że zabezpieczenie tajemnic służbowych nadal odbiega od oczekiwań. Przyczyn takiego stanu rzeczy upatrywano w „braku poczucia ważności tajemnicy służbowej wśród urzędników, rozpowszechnianiu gadulstwa urzędników, przez których ręce przechodzą sprawy tajne i poufne, niedbalstwa w czasie opracowywania tych spraw, w wyniku którego pozostawiano tajne akta na biurkach w otwartym pokoju, umożliwiając do nich dostęp osobom postronnym (...), drukowaniu nadmiernej ilości egzemplarzy pism, okólników tajnych i poufnych, rozsyłanych często do urzędów, których treść nie interesuje (...), szafowaniu pojęciem tajności i poufności w pismach jawnych, które często zaopatruje się klauzulą «tajne» lub «poufne» ze szkodą dla zasady tajemnicy służbowej”⁴⁵.

Zakreślone kryteria doboru polegały na wykluczaniu z dostępu osób, które posiadały opinię: „lekkomyślnych, nieumiejących ograniczać swoich wydatków, o słabej sile woli, o skłonności do alkoholu lub narkotyków występujących w postaci mniej lub więcej chorobliwego nałogu, poza tym nie posiadających poczucia dyskrecji”⁴⁶. Ochroną tajemnic i obiektów wojskowych, zajmował się Referat Bezpieczeństwa Informacji wchodzący w skład Samodzielnego Referatu Informacyjnego DOK. Znajdowały się w nim dwa działy: bezpieczeństwa i informacji. Do zakresu zadań pracowników działu bezpieczeństwo należało:

- personalne i techniczne zabezpieczenie tajemnic służbowych oraz wojskowych w dowództwach i biurach jednostek wojskowych, a także zakładach przemysłu wojennego oraz innych instytucjach;
- zabezpieczenie tajemnic korespondencji przesyłanej przez kurierów wojskowych;
- kontrole zabezpieczenia tajnej dokumentacji w jednostkach wojskowych;

⁴⁵ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach, Zespół Policja Województwa Śląskiego, sygn. 19, *Okólnik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych nr 15 w sprawie ochrony tajemnicy służbowej*, z dn. 2.07.1931 r., k. 29-30.

⁴⁶ S. Topolewski, R. Wądołowski, *Ewolucja systemu ochrony tajemnic państwowych w Rzeczypospolitej Polskiej od 1918 r. Aspekt prawnokarny oraz doboru personalnego*, Siedlce 2022, s. 45.

- kontrole zabezpieczenia dokumentów mobilizacyjnych w dyrekcji Polskich Kolei Państwowych, a także innych urzędach (starostwach, magistratach, gminach, policji, Straży Celnej, placówkach pocztowo-telegraficznych itp.);
- prowadzenie dochodzeń w sprawach dotyczących: zaginięcia tajnej dokumentacji w jednostkach wojskowych bądź innych urzędach, nieodpowiedniego zabezpieczenia tajnych akt, ujawnienia tajemnicy wojskowej;
- prowadzenie ewidencji i kontroli szyfrów oraz korespondencji szyfrowej;
- ochrona koszar i obiektów wojskowych przed sabotażem i szpiegostwem, zwalczanie handlu domokrażnego w koszarach oraz instytucjach wojskowych;
- zabezpieczanie składów amunicji, prochowni itp.;
- zabezpieczenie obiektów specjalnego znaczenia;
- zwalczanie sabotażu i dywersji wspólnie z referatami kontrwywiadu i narodowościowo-politycznym;
- współpraca z wojskową żandarmerią i policją w zabezpieczeniu wojska przed wpływami obcego wywiadu;
- prowadzenie dochodzeń w sprawach o charakterze dywersyjnym na terenie wojskowym⁴⁷.

Pracownicy działu informacji zajmowali się natomiast następującymi sprawami:

- opiniowaniem urzędników i pracowników cywilnych zatrudnionych w instytucjach wojskowych i zakładach pracujących na potrzeby wojska;
- zbieraniem opinii o firmach budowlanych, przemysłowych oraz dostawcach pracujących na użytek wojska;
- zbieraniem opinii o poborowych, kandydatach na podoficerów zawodowych oraz do szkół oficerskich;
- zbieraniem opinii o podoficerach i oficerach pracujących w sztabach wyższych dowództw i obiektach specjalnego znaczenia;
- przygotowaniem materiałów na temat konieczności ochrony tajemnicy w wojsku, które wykorzystywano w czasie wykładów i pogadanek w jednostkach oraz instytucjach wojskowych;
- prowadzeniem ewidencji okresowych opinii o urzędnikach cywilnych zatrudnionych w instytucjach wojskowych;

⁴⁷ H. Cwiąg, *Ochrona tajemnic...*, s. 55.

- prowadzeniem obserwacji agitacji wywrotowej wśród pracowników w zakładach wojskowych lub pracujących dla potrzeb wojska, współdziałanie z policją w likwidacji wszelkich poczynaniań o charakterze antypaństwowym;
- pozyskiwaniem i wykorzystywaniem do działań operacyjnych w zakresie ochrony tajemnic wojskowych informatorów rekrutujących się spośród urzędników i pracowników cywilnych;
- współdziałaniem z prasą w celu eksponowania zagrożeń ze strony obcych wywiadów i agitacji komunistycznej;
- utrzymywaniem bieżących kontaktów z oficerami oświatowymi w jednostkach wojskowych, by za ich pośrednictwem uświadamiać żołnierzom konieczność przestrzegania tajemnic służbowych⁴⁸.

Zdarzały się też negatywne przypadki wynikające z braku nawyków, odpowiedzialności czy doświadczenia, np. akta mobilizacyjne pozostawiano niezabezpieczone w miejscach pracy, prowadzono rozmowy o sprawach tajnych z osobami nieuprawnionymi, a możliwość dostępu do tajnych materiałów mieli urzędnicy cywilni. Dowódcy niezgodnie z określonymi zasadami prowadzili często dochodzenia we własnym zakresie, co uniemożliwiało skuteczne rozpracowanie siatki szpiegowskiej⁴⁹.

Z uwagi na ilość jednostek, również odnoszącą się do informacji tajnych, była *Instrukcja kancelaryjna dla urzędów gminnych* z 1934 roku. Wyłączny dostęp do informacji poufnych i tajnych posiadał wójt gminy oraz, za jego zgodą, sekretarz gminy. Akta poufne i tajne rejestrował i przechowywał: „pod zamknięciem wójt względnie sekretarz gminy”⁵⁰. W 1936 r. ówczesny szef Sztabu Głównego, gen. bryg. Waclaw Teofil Stachiewicz, wprowadził w życie *Instrukcję ochrony tajemnicy wojskowej dla Sztabu Głównego*. Uregulowanie to było szczegółowym aktem normatywnym, dostosowującym postanowienia omówionej wcześniej Instrukcji o ochronie tajemnicy wojskowej do potrzeb i uwarunkowań Sztabu Głównego. Dokumenty (materiały) opatrzone klauzulą tajne i poufne należało przechowywać w żela-

⁴⁸ Ibidem, s. 55–56.

⁴⁹ CA MSW, sygn. 293, t. 157, *Pismo szefa SG gen. Edmunda Kesslera do podległych placówek wojskowych w spr. Ochrony tajemnic wojskowych*, z 12 IX 1924, k. 215–224, cit. per H. Cwiąg, *O niektórych aspektach bezpieczeństwa na obszarze województwa śląskiego w latach dwudziestych*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2006, z. 1, s. 127.

⁵⁰ AAN, sygn. 783, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, 1934.

znych szafach lub okutych skrzyniach, przymocowanych do podłóg lub wmurowanych w ściany. Zabronione było przechowywanie dokumentów niejawnych w biurkach lub szafach drewnianych. Wszelkie czynności z dokumentami niejawnymi (bruliony i notatki) należało przeprowadzać pod osobistym nadzorem wyznaczonego oficera. Niedopuszczalne było zabieranie jakichkolwiek dokumentów i prac do domu. Dokumenty niezbędne, np. podczas konferencji realizowanych poza terenem Sztabu Głównego, mogły być zabierane tylko za zgodą wyznaczonych osób funkcyjnych, pełniących kluczowe funkcje w hierarchii służbowej Sztabu Głównego. Dla ułatwienia sprawowania nadzoru i kontroli organom ochronnym i inspekcyjnym Sztabu Głównego, należało po zakończonej pracy pozostawić otwarte drzwi do wszystkich pomieszczeń, z wyjątkiem drzwi do gabinetu Szefa Sztabu Głównego i drzwi oplombowanych (kasa, kancelaria tajna, mobilizacyjna itp.). Do przeprowadzenia kontroli stanu zabezpieczenia pomieszczeń i akt szefowie oddziałów, biur i instytucji Sztabu Głównego wyznaczali oficerów dyżurnych⁵¹.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej *O niektórych przestępstwach przeciwko bezpieczeństwu Państwa*, powstałe w roku 1932 (zastępujące przepis z 1928 roku), zwiększyło zakres odpowiedzialności karnej za przestępstwa związane z ujawnianiem tajemnic⁵². W tym samym okresie Ministerstwo Spraw Wojskowych wprowadziło w życie *Instrukcję o ochronie tajemnicy wojskowej*, powszechnie niedostępną w tamtych czasach, ze względu na swoją treść. Niektóre zapisy w niej zastosowane mają wymiar ponadczasowy. Poniższy cytat z instrukcji, nie traci na swojej aktualności: „W celu uniknięcia zaskoczenia wszystkie państwa dążą do posiadania najszczególniejszych danych o możliwościach przyszłego przeciwnika i to we wszystkich przejawach życia państwowego, a w szczególności w odniesieniu do jego siły zbrojnej. Zaskoczenie nieprzyjaciela nieznanymi mu ulepszeniami lub wprowadzeniem nowych, nieużywanych dotąd środków walki, może mieć rozstrzygający wpływ na wynik wojny. Już w czasie pokoju wywiad nie cofa się przed żadnymi kosztami i środkami, chociażby środki te mogły uchodzić w opinii publicznej zaczepionego społeczeństwa za zbrodnię. Wszystkie nawet najdrobniejsze, wiadomości i dokumenty są dla niego cenne. Zdobywaniem tych dokumentów i informacji zajmuje się wywiad zaczepny, który je dostarcza biu-

⁵¹ M.P. Ryszkowski, M.U. Ryszkowska, M.H. Ryszkowska, *O wybranych tajemnicach bez tajemnic*, Katowice 2011, s. 83.

⁵² R. Taradejna, M. Taradejna, *Wybrane zagadnienia...*, s. 8.

rom ewidencyjnym, a te przez szczegółową i dokładną selekcję, zestawiają całość poszczególnych zagadnień. (...) Idealnym celem ochrony jest uniemożliwienie wywiadowi obcemu docierania do tajemnic wojskowych. Jednakże choć zabezpieczenie techniczne, przy wydaniu odpowiednio surowych przepisów, dałoby się nawet uskutecznić, pozostaje zawsze jeszcze człowiek ze wszystkimi swojemi namiętnościami i ułomnościami. Ponieważ w tych warunkach idealny cel ochrony tajemnic wojskowych nie zawsze da się osiągnąć, przeto ochrona ich dąży do utrudnienia w jak najwyższym stopniu pracy wywiadowi obcemu”⁵³.

Z analizy przedwrześniowych dokumentów dotyczących ochrony tajemnicy wynika, że obawiano się wówczas przede wszystkim działalności szpiegowskiej (radzieckiej i niemieckiej) oraz wyrotowej. Przy czym mówiąc o tej drugiej, miano na uwadze głównie infiltrację wojska przez organizacje komunistyczne i nacjonalistyczne. Powyższe zagrożenia znalazły odzwierciedlenie w obowiązujących wówczas wojskowych przepisach i instrukcjach z zakresu ochrony tajemnicy. W latach 1929–1939 na terenie Polski wyeliminowano z działalności 4000 obcych agentów. Jeśli uwzględnić, że (w opinii fachowców) rodzimy kontrwywiad mógł zlikwidować ok 20% agentury obcego wywiadu, to wynika z tego, że na terenie II Rzeczypospolitej mogło działać nawet kilkanaście tysięcy współpracowników obcych wywiadów⁵⁴. Dlatego tak ważne było zapewnienie skutecznej ochrony przetwarzanych dokumentów, zwłaszcza tych mających istotne znaczenie dla bezpieczeństwa państwa.

Bibliografia / References

Akty prawne i dokumenty

AAN, sygn. 783, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, 1934.

Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część I (25 VII – 15 VIII), oprac. M. Tarczyński, Warszawa 2002.

Bitwa na Białorusi 1 I – 26 VII 1920. Dokumenty operacyjne. Część I (1 I – 18 IV 1920), oprac. G. Nowik, J. Kirszak, A. Tuliński [et al.], Warszawa 2021/2022.

Bitwa o Ukrainę 1 I – 24 VII 1920. Dokumenty operacyjne. Część II (12 V – 14 VI 1920), oprac. G. Nowik, J.S. Tym, Warszawa 2020.

⁵³ CAW, GISZ, *Szczegółowa instrukcja o ochronie tajemnicy wojskowej*, wprowadzona rozkazem Szefa Sztabu Generalnego nr 1701/11 Inf. z dnia 26.07.1928, sygn. 302.4.676.

⁵⁴ L. Gondek, *Działalność Abwehry...*, s. 324.

- CA MSW, sygn. 293, t. 157, *Pismo szefa SG gen. Edmunda Kesslera do podległych placówek wojskowych w spr. Ochrony tajemnic wojskowych, z 12 IX 1924*, k. 215–224.
- CAW, GISZ, *Szczegółowa instrukcja o ochronie tajemnicy wojskowej*, wprowadzona rozkazem Szefa Sztabu Generalnego nr 1701/11 Inf. z dnia 26.07.1928, sygn. 302.4.676.
- CAW, Oddz. I Mob. Org. Sztab MSWojsk, *Przepisy służbowe* nr 275 MSWojsk z 12 grudnia 1919 r., sygn. I 300.7.26.
- CAW, Oddz. II Szt. Gen., *Instrukcja o ochronie tajemnicy wojskowej*, O.T.1, sygn. I. 303.4.130.
- CAW, Oddz. II Szt. Gen., sygn. I 303.4.2521.
- CBW, nr inw. K16-205002 MG Arch. 205002 1927, *Przepisy biurowe (projekt)*.
- Front Wschodni 8 X 1918-31 XII 1919. Dokumenty operacyjne. Część I (8 X 1918 – 6 II 1919)*, oprac. G. Nowik, D. Koreś, Warszawa 2021.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o karach za szpiegostwo i niektóre inne przestępstwa przeciwko państwu, Dz.U. 1928, Nr 18, poz. 160.
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach, Zespół Policja Województwa Śląskiego, *Okólnik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych nr 15 w sprawie ochrony tajemnicy służbowej, z dn. 2.07.1931 r.*, sygn. 19, k. 29-30.
- Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej, Dz.U. 2022, Nr 21, poz. 164.

Literatura

- Ćwięk H., *O niektórych aspektach bezpieczeństwa na obszarze województwa śląskiego w latach dwudziestych*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2006, z. 1.
- Ćwięk H., *Ochrona tajemnic wojskowych w publikacjach prasowych II RP*, „Wojsko i Wychowanie” 1998, nr 2.
- Gondek L., *Działalność Abwehry na terenie Polski 1933-1939*, Warszawa 1971.
- Hoc S., *Ustawa o ochronie informacji niejawnych. Komentarz*, Warszawa 2010.
- Igielski J.A., *Wpływ przepisów o ochronie tajemnicy wojskowej na kształtowanie zasobów akt instytucji wojskowych w latach 1918-1939*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 1973, nr 5.
- Lasota J., *Bezpieczeństwo w aspekcie tajemnicy państwowej*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2022, nr 19.
- Maciejewski T., *Historia administracji i myśli administracyjnej. Czasy nowożytne i współczesne (XVI-XX w.)*, Warszawa 2013.
- Nawrocki S., *Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku*, Poznań 1998.

- Ryszkowski M.P , Ryszkowska M.U., Ryszkowska M.H., *O wybranych tajemnicach bez tajemnic*, Katowice 2011.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2002.
- Taradejna R., Taradejna M., *Wybrane zagadnienia ochrony tajemnicy państw i innych tajemnic chroniących interesy państwa i obywateli*, Warszawa 1999.
- Tomczak A., *Rozwój form kancelaryjnych i współczesne rodzaje materiałów archiwalnych*, Poznań 1978.
- Topolewski S., *Ochrona informacji niejawnych w Siłach Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej*, Siedlce 2017.
- Topolewski S., Wądołowski R., *Ewolucja systemu ochrony tajemnic państwowych w Rzeczypospolitej Polskiej od 1918 r. Aspekt prawnokarny oraz doboru personalnego*, Siedlce 2022.